

Civil society and state: vectors of emancipation and cross-cutting

Громадянське суспільство і держава: вектори емансипації та взаємообумовленості

Natalia Onischenko

Key words:

rule of law, civil society, civil society institutions, human rights, public interests, priorities of social development.

Ключові слова:

правова держава, громадянське суспільство, інститути громадянського суспільства, права людини, публічні інтереси, пріоритети соціального розвитку.

Актуальність теми дослідження. Стаття присвячена цікавій і малодослідженій проблематиці не стільки й не тільки емансипації держави та громадянського суспільства, скільки векторам їх взаємодії та взаємообумовленості. Окремий напрям дослідження становлять прогностичні напрями захисту прав людини в контексті розвитку інститутів громадянського суспільства і правової держави.

Попри досить значний науковий вітчизняний і зарубіжний доробок, присвячений проблемі співвідношення громадянського суспільства й держави, все ж запропонований контекст більше стосується їх відокремленості, «відмежованості», навіть «відстороненості», ніж іншому важливому аспекту – взаємообумовленості. Тобто чи варто, аналізуючи громадянське суспільство і державу, постійно акцентувати деякий «опонуючий» характер їхніх взаємовідносин, забуваючи інколи про мету, призначення, навантаження та прогностику щодо сучасного державного й суспільного розвитку? Спершу хотілося б наголосити, що проблематика громадянського суспільства, безумовно, не пов'язується виключно з сучасним етапом правового розвитку. Деякі її аспекти можна знайти, як зазначають науковці, навіть у працях Аристотеля, Платона та інших стародавніх мислителів. Ця проблематика досліджується також у працях Г. Гроція, Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо. Далі ця ідея розвивається в працях В. Гумбольдта, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса, М. Вебера й інших філософів нової формації.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що чіткого визначення самого терміна «громадянське суспільство» в зазначені та наступні періоди ще не існувало. Так, Г. Гегель уважав, що громадянське суспільство – це система потреб, заснована на приватній власності, а також релігія, сім'я, стани, державний устрій, право, мораль, культура, освіта, закони та взаємні юридичні обов'язки суб'єктів. Також мислитель підкреслював, що існування такого суспільства можливе тільки в «сучасному світі». Тобто таке суспільство – антипод «нецивілізованості», «нерозвиненості», «некультурності» тощо.

Отже, всі питання, пов'язані з громадянським суспільством в історичній ретроспективі, пов'язувалися з доцільністю людського буття й досконалістю його організації.

Навряд чи можна заперечувати те, що сьогодні швидкими темпами відбувається перерозподіл соціального простору між державою і громадянським суспільством, скоріше це аксіоматичне положення. Саме від балансу такого перерозподілу багато в чому залежить і залежатиме якість нашого життя.

Не викликає сумніву й актуальність проблематики, пов'язаної з громадянським суспільством, у контексті взаємовідносин із правовою державою, розглядом та охороною прав і свобод людини, розвитком інститутів громадянського суспільства тощо. Утім певною прогалиною нашого наукового доробку є відсутність аналізу взаємовідповідності, взаємоузгодженості й взаємодії громадянського суспільства, правової держави та громадського життя як феномена соціальної дійсності.

Ураховуючи, що громадянське суспільство здебільшого визначається як сукупність індивідів (саме індивідів) і їхніх об'єднань з розвиненими політичними, правовими, культурними, економічними зв'язками, що діють формально незалежно від держави, хоча й взаємодіють із нею, варто зазначити, що індивіди

повинні впливати на державу задля досягнення загальносуспільного блага. Саме завдяки такій взаємодії формується громадянська солідарність у суспільстві¹.

Ще раз наголосимо, що громадянське суспільство не з'являється на порожньому місці, цьому передують соціальний і державний розвиток, причому від досконалості й суспільства, і держави в певних просторово-часових вимірах залежить і ступінь досконалості громадянського суспільства, його більша або менша «зрілість», розвиненість та активність. Без існування держави (державних органів) та інших органів влади не існувало б громадянського суспільства (його інститутів) у тому сучасному сенсі, яке надається цьому поняттю сьогодні. Адже громадянське суспільство стає «зрілим» та «активним» саме у взаємодії (діалозі, партнерстві, взаємообумовленості) чи протистоянні (протиборстві, конфлікті) з державою. Отже, інститути громадянського суспільства не функціонують за власними законами, які відрізняються й не залежать від розвитку національного законодавства.

Якщо ж дещо загострити постановку проблеми, додати елемент дещо «гротескного» наголосу: чи можливий розгляд не тільки «відмінного», а й «спільного» у правовій державі та громадянському суспільстві? Адже діяльність громадянського суспільства і держави пов'язують чи принаймні повинні пов'язувати єдині публічні інтереси, ціннісні орієнтири, конституційно визнані пріоритети соціального розвитку, і все це відбувається на спільній території та освячене суверенітетом народу. Незважаючи на те що громадянське суспільство включає в себе велику кількість самоврядних об'єднань та асоціацій, кожна з яких, окрім загальних, має власні або приватні соціальні інтереси, установки, цілі, лише разом із державними й муніципальними структурами вони можуть досягати своїх корпоративних і загальнонаціональних інтересів, інтегруючись так у єдине співтовариство. Учені-правознавці переконані, що це, у свою чергу, дає змогу досягати, стверджувати й підтримувати громадянську злагоду, забезпечувати консенсусні принципи взаємодії структур громадянського суспільства і держави, дієво захищати права людини.

Отже, «звільненість» громадянського суспільства від держави ще не означає й у жодному разі не повинна означати відсутність діалогу між ними.

Під діалогом громадянського суспільства, особи та держави в найзагальнішому розумінні потрібно розуміти систему складних і багатоманітних взаємовідносин між визначеними суб'єктами (окремими індивідами, громадськими організаціями, професійними спілками, благодійними фондами, суб'єктами господарювання, органами державної влади тощо), що реалізуються на засадах співробітництва між ними та за допомогою яких забезпечується цілісність і прогнозованість соціального розвитку загалом.

Крім того, як нам видається, спільним завданням та основним функціональним призначенням і громадянського суспільства, і правової держави є захист прав, свобод і законних інтересів людини.

Отже, у науковій літературі справедливо зазначається, що значення громадянського суспільства в умовах функціонування демократичного політичного режиму та соціальної, правової держави полягає, зокрема, у такому: 1) громадянське суспільство утворює відповідне соціальне середовище, в якому формується й розвивається особистість за допомогою створення умов для задоволення її основних потреб та інтересів, тобто створюються умови для її широкої самореалізації; 2) громадянське суспільство є гарантією захисту інтересів кожної особистості, її природних прав і свобод від надмірного втручання держави в особисте життя; 3) інститути громадянського суспільства формулюють і репрезентують перед державою громадські інтереси, а також прагнуть забезпечити ефективний діалог з державою щодо захисту цих інтересів або врегулювання можливих конфліктів; 4) за допомогою включення індивіда до структури громадянського суспільства відбувається необхідна для нього реалізація духовних і матеріальних інтересів, інтеграція в соціальне середовище².

Громадянське суспільство як суспільство громадян, які є рівними у своїх правах та обов'язках, суспільство, яке номінально не залежить від держави, але взаємодіє з нею заради досягнення загального блага, є базисом держави. Держава, у свою чергу, захищає демократичні принципи самоврядування всіх недержавних організацій, які безпосередньо формують громадянське суспільство. Для цивілізованого

¹ Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку: науково-аналітична доповідь / Ю.С.Шемшученко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, О.В. Батанов, С.О. Сунегін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 6–7.

² Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку: науково-аналітична доповідь / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, О.В. Батанов, С.О. Сунегін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 7.

розвитку обох феноменів необхідно створити надійний, ефективний і гармонійний механізм їх взаємодії та взаємозбагачення³.

У такий спосіб і правова держава, і громадянське суспільство, рухаючись демократичним шляхом, обирають дієвий захист прав людини, що означає «зацікавленість» цих інституцій (принаймні має означати) в ефективному, авторитетному законодавстві та конструктивному правовому розвитку.

Проблематика, присвячена взаємозв'язку «Людина – Право», завжди перебуває в центрі уваги й держави, і громадянського суспільства. І це зрозуміло, оскільки право може бути «фортецею», захисником прав і законних інтересів, провідником у простір свободи, безпеки і правосуддя, дієвим чинником проти сваволі чиновників, а може існувати, на жаль, у «паперовому» форматі або на електронному носії, являти «холостий постріл» у кращому сенсі й випадку. Отже, чого сьогодні прагне, вимагає від права людина? Що покладає на нього в контексті сучасних реформаторських змін громадянське суспільство?

Особливо великого значення набуває в цих умовах дієвість права: відчуття захищеності кожним, гарантованості прав і законних інтересів, протистояння сваволі в процесі впорядкування суспільних відносин, безсумнівної дії механізмів щодо впровадження правового порядку в усіх сферах суспільного життя, гарантуванні та забезпеченні системи безпеки, що пов'язана із соціальною діяльністю, особливо тією, що несе потенційну загрозу життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави. Це далеко не повний перелік наших очікувань від сучасного права. Багато в чому успіхи демократичних перетворень залежать від того, наскільки право в суспільстві підтримується та поважається різними соціумами й кожним індивідом зокрема.

Отже, наші очікування від дієвості сучасного права (від якості медичного обслуговування до належних умов праці й відпочинку), гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – усе це, як і багато інших складників, контекст сучасного права. Зрозуміло, що правова проблематика, правова прогностика, програми правового розвитку, зокрема напрями формування сучасних правових систем, завжди більше або менше торкаються пов'язаних із ними політичних, економічних та соціальних процесів, що відбуваються в державі й підтримуються або критикуються та не сприймаються громадянським суспільством.

Покликанням, «місією» права загалом, його «конструктивним» навантаженням зокрема сьогодні передусім є досягнення соціальної стабільності, а отже, належного соціального захисту в суспільстві. Саме ця правова категорія найбільш пов'язана з реалізацією завдань соціального розвитку, відображає стан та умови функціонування сучасного суспільства загалом. Адже життя ще раз підтвердило, що не можна керуватися лише самими «благими намірами», прискорювати хід перетворень, ігнорувати світовий досвід і відриватися від життя. Більше того, від ефективного впровадження й реалізації настанов конструктивного права, безумовно, залежатиме виконання демократичною державою ролі соціального арбітра, «улаштувача справ багатьох», її здатність знімати соціальне напруження, уникати гострих соціальних конфліктів тощо. Якщо право не виконує цих завдань, не «справляється» із цією місією, його настанови підлягають переосмисленню й перегляду насамперед на рівні громадянського суспільства.

При тому варто розуміти, що право є, з одного боку, об'єктом реформування (від досконалості права, його дієвості, конструктиву залежить результативність проведення реформ); з іншого боку, зрозуміло, що право – це чинник, засіб реформування суспільних відносин і відображення досягнутих результатів, а також їх унормування та відповідне закріплення. У такий спосіб право має віддзеркалювати сьогодні й виклики часу, і вимоги громадянського суспільства, а головне, втілювати в життя ті зміни, яких потребує і громадянське суспільство, і пересічна людина.

Отже, виникає закономірне питання: як визначити потенційні можливості права, його здатність до ефективного упорядкування суспільних відносин, його регульовальні властивості в умовах сьогодення, його якості в контексті верховенства?

У такий спосіб наголошуючи й визначаючи спільну компетенцію правової держави та громадянського суспільства, підкреслимо, що дієвий захист прав і свобод людини неможливий сьогодні:

1) без дієвого втручання громадянського суспільства в усі процеси право-державотворення;

³ Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 116 с.

- 2) без належного розвитку всіх інститутів сучасної європейської держави;
- 3) без гармонійної збалансованої дії інститутів громадянського суспільства і правової держави;
- 4) без виховання соціально активної особистості, здатної до реформаторських змін в умовах розвитку громадянського суспільства.

Утім, як нам видається, сьогодні варто шукати не стільки точки «непорозуміння», скільки координати гармонізації процесів, що відбуваються саме завдяки спільним зусиллям держави та громадянського суспільства.

Висновки. Отже, з огляду на викладене вище, можемо резюмувати:

1. Серед позитивних аспектів сучасного стану діалогу громадянського суспільства, держави та особи варто назвати такі: українське суспільство вийшло на більш високий рівень самоорганізації й активного прояву правової та політичної свідомості; шляхом демократичних обговорень найважливіших проблем суспільного й державного життя формується чітка громадська позиція, яка відповідним чином доводиться до відомих органів державної влади; відбувається зміщення пріоритетів з інтересів держави на інтереси особи й суспільства; оновлюється законодавство відповідно до «голосу» народу; держава та народ почали рухатися в єдиному напрямі загальнолюдських цінностей.

2. На сучасному етапі розвитку України ідеологічний зміст усього суспільного й державного життя наповнюється демократичними цінностями, на засадах яких відбувається взаємодія особи, суспільства та держави. Сьогодні вже можна говорити про правову ідеологію, що заснована на раціональному способі співіснування громадянського суспільства та держави, які спрямовують свої зусилля на розвиток особистості людини. Отже, за своїм змістом сучасна правова ідеологія Української держави є гуманістичною («людноцентричною»), оскільки в її основі лежить ідея, що держава існує для людини, а не навпаки, що й закріплено в Конституції України.

Водночас поряд із поступовим ствердженням указаних ідеологічних орієнтирів не можна не помічати складності сучасної ситуації в Україні, яка виявляється у відсутності помітного економічного зростання, зниженні життєвого рівня більшості населення України, посиленні корупції у владі, спаді рівня моральності суспільства, стагнації розвитку національної культури, освіти, науки тощо. Це, у свою чергу, заважає консолідації суспільства та ефективному діалогу суспільства та держави.

3. Ефективна взаємодія в системі координат «особа – громадянське суспільство – держава» не може базуватися лише на рівні її законодавчої регламентації, а об'єктивно вимагає й потребує узгодженості з моральним виміром людського буття, заснованим на абсолютних категоричних засадах. Скільки б уповноважені органи держави, у тому числі в Україні, не приймали нових законів чи інших нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення взаємовідносин між особою, громадянським суспільством і державою, всі вони не будуть належним чином реалізовуватися, якщо нормативний зміст моралі ставитиметься в залежність від матеріальних, гедоністичних потреб суспільства та конкретного індивіда.

4. Одним із необхідних складників забезпечення ефективного механізму взаємодії (діалогу) держави, громадянського суспільства та особи є вимога реальності інституту юридичної відповідальності держави перед громадянським суспільством та особою, яка, на жаль, і дотепер не знайшла свого практичного втілення. Зазначене означає відсутність комплексного уявлення про відповідальність держави в різних правовідносинах, вичерпного кола суб'єктів і підстав такої юридичної відповідальності, її принципів і видів тощо.

Усе вищевикладене можна розглядати як «пунктирні» лінії необхідного спільного (в нових політичних, соціальних та економічних умовах) розвитку й взаємовпливу громадянського суспільства та правової держави.

Анотація

Стаття присвячена сутності й значенню взаємовпливу громадянського суспільства та правової держави, відносинам їх взаємодії (діалогу й партнерству) в контексті захисту прав, свобод і законних інтересів людини.

Summary

The article is devoted to the essence and significance of the mutual influence of civil society and the right state, the relations of their interaction (dialogue and partnership) in the context of protecting human rights, freedoms and legitimate interests.

Використана література:

1. Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку: науково-аналітична доповідь / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, О.В. Батанов, С.О. Сунегін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 6–7.
2. Громадянське суспільство в Україні в умовах демократичних трансформацій: перспективи розвитку: науково-аналітична доповідь / Ю.С. Шемшученко, О.В. Скрипнюк, Н.М. Оніщенко, О.В. Батанов, С.О. Сунегін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2017. С. 7.
3. Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні / Ю.С. Шемшученко, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко та ін. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2015. 116 с.

Natalia Onischenko,

Doctor of Law, Professor,

Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine,

Honored Lawyer of Ukraine, Head of the Department of Theory of State and Law Institute of State and Law Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine